

Kecskés Mónika

Négy Mária-antifóna liturgikus alkalmazásának történetéből — I.

A Mária-antifónák különleges helyet foglalnak el az antifóna-repertoáron belül. Közülük négy —kiváltképp a legnépszerűbb *Salve Regina*— sokféle liturgikus és paraliturgikus helyzetben kaphatott szerepet.

Kecskés Mónika orgonaművész, a Szent István Zeneművészeti Szakközépiskola orgonatanára.

Elhangozhattak egy mise vagy egy zsolozsmahóra után záróantifónaként éppúgy, mint *processziók* alkalmával, esetleg egyszerű megemlékezés gyanánt.

A jelen tanulmány szeretne átfogó képet adni arról az eszmei változásról, amely —Szűz Mária kultuszának kiteljesedésén keresztül— a mai liturgiában első sorban a kompletórium záróantifónájaként alkalmazott négy tétel (*Alma Redemptoris Mater, Ave Regina caelorum, Regina caeli, Salve Regina*) népszerűségét eredményezte.

Igyekszem rámutatni arra is —a teljesség igénye nélkül— milyen volt ezeknek az antifónáknak a szerepe a szerzetesrendek és a katedrálisok liturgiájában, illetve milyen formában válhattak a népájtatosságok kedvelt darabjaivá. A most megjelenő első rész ezen témaköröket tárgyalja.

A *Salve Regina*val kapcsolatban már XV. századi forrásokban találkozunk orgona említésével, s e tétel a XV–XVII. századi orgonadarabok között a *Magnificathoz* vagy a *Te Deumhoz* hasonló jelentőséggel bír. Éppen ezért egy más alkalommal az orgonafeldolgozásokról szeretnék részletesebben írni.

Szűz Mária tiszteletének változásai, és ezek hatása a négy antifóna keletkezésére

Máriát az ősegyházban mint Krisztus anyját tisztelték. Személye karácsony révén, annak oktávján mint Istenszülő, *Theotokosz* került be a liturgikus ünneplésbe.¹ A római katakombákban már a II. századból maradtak fenn Máriát a gyermek Jézussal ábrázoló falfestmények. Az egyik legősibb Mária-antifóna pedig —a „*Sub tuum praesidium*”, amely görög eredetre tekint vissza²— a III. században keletkezett. A Krisztus személyéhez kapcsolódó titkokon keresztül az Isten Anyját is tisztelték. Ez a felfogás tükröződik pl. *Purificatio* (Urunk bemutatásának ünnepe, „*Gyertyaszentelő Boldogasszony*”, február 2.) ünnepének misztériumában, melynek első ünneplése a IV. századra tehető.

¹ Caroll (1967) 223.

² A *Sub tuum praesidium* (Hesbert III, no. 5041) antifóna az ambrozián liturgiában kapott szerepet. Az eredeti, görög szöveg (Hypo tén sén eusplanchnian) egy III. századi forrásban bukkan fel. Ld. erről bővebben: Huglo (1980) 479!

Az Egyház először az *Efezusi Zsinaton* (431) nevezte Theotokosznak (Istenszülőnek) Máriát. Ebben az esetben tehát az Egyházban már meglévő Mária-kultusz hivatalos megerősítéséről volt szó. Krisztus életének egyes mozzanataihoz kapcsolódtak a következő századok alatt keletkezett Mária-ünnepek is, így Annuntiatio (Urunk születésének hírüladása, „Gyümölcsoltó Boldogasszony”, március 25.), Visitatio (Mária látogatása, „Sarlós Boldogasszony”, július 2.), s ehhez következményesen járultak Assumptio (Szűz Mária mennybevétele, „Nagyboldogasszony”, augusztus 15.), illetve Dedicatio S. Mariae de Nive (Az Istenszülő bazilikája felszentelésének ünnepe, „Havas Boldogasszony”, augusztus 5.).³ A korai századok Mária-tiszteletének középpontjában tehát Mária istenanyasága és életének mozzanatai álltak.

Új jellegzetességek mutatkoznak a Mária-tiszteletben a XI–XII. századtól kezdve. A Szűz mintegy a bűnös ember és Jézus közötti közvetítőként (*mediatrix*) került előtérbe. E felfogást tükrözik Cluny-i Odilo (962–1049) és a XII. század legjelentősebb mariológus teológusa, Clairvaux-i Szent Bernát (1090–1153) munkái.⁴ Valószínűleg e változásnak köszönhető a *votivó Mária-misék* szokása, melyet Cluny-i Hugó (1024–1109), a cluny-i apátságban tett látogatását leíró Petrus Damianus (1007–1072) és Petrus Venerabilis (1092–1156), Cluny kilencedik apátja említ először. Az utóbbi nevéhez fűződik a *Salve Regina* egyik legkorábbi liturgikus említése is: 1135-ben vezette be Cluny-ben a tétel éneklését.⁵ Ezen időszakban keletkezett *Mária kis zsolozsmája* (*officium parvum Beatae Mariae Virginis*), melyet a napi zsolozsmához fűzve mindennap elmondtak.⁶

A négy Mária-antifóna egyike sem korábbi a IX. századnál. Közülük a legrégebb az *Alma Redemptoris Mater* (LU⁷ 273);⁸ szövege a rogációs-antifónák stílusával rokon hexameteres vers. Dallamának és szövegének keletkezéséről keveset tudni. Korábban feltételezték, hogy szerzője a reichenai szerzetes Hermannus Contractus (1013–1054), de legkorábbi szöveges előfordulásai a XII. századból valók.⁹ Az *Ave Regina*hoz hasonlóan eredetileg officium-antifóna lehetett. Legkorábbi forrásában, a XII. századi Saint-Maur des Fossés-i antifónaléban¹⁰ szexta-antifónaként szerepel Nagyboldogasszony ünnepén.

³ A Mária-ünnepek keletkezésének háttéréről és előtörténetéről ld. Barsi (1995) 129–142!

⁴ Clairvaux-i Szent Bernát: „De Aquaeductu” (Szentbeszédék Kisboldogasszony napjára), in *PL CLXXXIII*, 441–442., Nagyboldogasszony napjára („In assumptione Beatae Virginis Mariae”), in *PL CLXXXIII*, 415., valamint a nyolc „Homiliae De Maria Virginea Matre”, in *PL CLXXXIII*, 1303–1346.

⁵ „Statutum est, ut ad altare matutinalis missae, quod est consecratum in honorem B. Mariae, de eadem Matre Domini missa quotidie secreto decantetur” (Elrendeljük, hogy a hajnali mise oltáránál, melyet a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére szenteltek fel, énekeljenek naponta magánmisét az Isten Anyjáról.) Petrus Venerabilis Abbas: „Statuta congregationis Cluniacensis”, in *PL CLXXXIX*, 1084.

⁶ Harrison (1963) 76–77.

⁷ *Liber Usualis*. ed. Desclée. Tournai 1963 [továbbiakban LU].

⁸ Hiley (1993) 106.

⁹ Grove (1980) I. 285. Wagner I. 157. még Hermannus Contractust említi.

¹⁰ F.-Pn, lat. 12044 (XII. század). Hivatkozás: MGG I. 1995: 658. és Wagner I. 157.

Az *Ave Regina caelorum* (LU 274) legkorábbi forrása a fent említett XII. századi kézirat, melyben Nagyboldogasszony ünnepén az *Alma Redemptoris Materrel* együtt sexta-antifóna. Szerzőségét homály fedi. Több szövegváltozata ismert. A vokálpolyfónia reneszánsz mesterei két szöveg-, ill. dallamváltozatot dolgoztak fel, míg az orgonás feldolgozások csak a 6. tónusú dallamra készültek. Ez utóbbi szövege nyolcszótagos párokba rendezett rimes vers. Dallama a hármashangzatos gondolkozást elővételező dúr melódia. A LU ezen az elterjedtebb 6. tónusú dallamon a kompletóriumnál az *Ave Regina caelorum, ave Domina* szöveget hozza, míg a „Varia: In honorem Beatae Mariae Virginis” függelékben (LU 1864) a *Sub tuum praesidium* és az *Ave Maria* után az *Ave Regina caelorum, Mater Regis angelorum* szövegű, 1. tónusú antifónát is közli.

A *Salve Regina* történetéhez hasonlóan a *Regina caeli* (LU 275) keletkezését is egy legendához társították. Eszerint Nagy Szent Gergely († 604) egy húsvét reggelén az angyaloktól hallotta énekelni az első három sort, melyet saját negyedik sorával egészített ki. Valójában a *Regina caeli* antifónát 1200 körüli kéziratokban találhatjuk meg, sőt Wagner szerint a négy darab között éppen ez volt a legfiatalabb.¹¹ Legkorábbi forrásaiban, a Szent Péter-bazilika XII. századi antifonáriusában és a szintén XII. századi luccai antifonáléban¹² 1. tónusú dallamon egy kevésbé ismert változatban szerepel mint „speciális ének” „ad honorem sanctae Mariae” a húsvéti időszak vesperásában. A Tomassi által kiadott régi római antifonáléban¹³ húsvét oktavájában kap helyet Magnificat-antifónaként. A XIII. századra tehető szokás, hogy a húsvéti időben záróantifónaként éneklék.¹⁴ Szövegének és dallamának szerzősége —az előző két tételhez hasonlóan— ismeretlen. Blume szerint az antifóna nem más, mint egy XIII. századi karácsonyi Mária-himnusz adaptációja az „alleluia”-refrén hozzáadásával.

A karácsonyi szöveg így hangzott: „Maria virgo semper letare/ quae meruisti Christum portare.”¹⁵

A négy tárgyalt antifóna közül —mind dokumentáltságát, mind a polyfón feldolgozások számát tekintve— a legnépszerűbb a *Salve Regina* (LU 276) lehetett. A szakirodalomban is mind a mai napig a legtöbbször tárgyalt, legjobban feldolgozott tétel. Eredetileg bizonyosan Benedicamus-tropus.¹⁶

¹¹ Wagner I. 158.

¹² I-Lc, 601 és I-Rvat, S. Pietro B.72. Hivatk.: Huglo (1980) 682.

¹³ I-Rvat, S. Pietro B.79, kiadás: Giovanni Maria Tomassi, 1686. Hivatk.: Huglo (1980) 682.

¹⁴ Huglo (1980) 682. Nowaczki (1995) 659. szerint 1742 óta az *Angelusban* is énekeltek a mai használattal megegyező időszakban.

¹⁵ Blume (1925) II. 821.

¹⁶ Nowaczki (1995) 658–659.

A szöveg irodalmi stílusa és szókészlete („Regina misericordiae”, „advocata”, „eia ergo”), és legkorábbi megjelenése¹⁷ (1010) XI. századi keletkezésre utal. Az antifóna legelterjedtebb, 1. tónusú dallama először az *aurillac-i pontifikáléban* jelenik meg, stílusában a XI. századi officium-antifónákhoz hasonlít.¹⁸ Ezek alapján feltételezhető, hogy ez a második legfiatalabb a négy antifóna közül. A darab szerzőségét korábban Compostellai Péterhez († c.1002), Aymar du Puyhez († 1098), Hermannus Contractushoz († 1054), Clairvaux-i Szent Bernáthoz és Petrus Venerabilishoz (1092–1156) kötötték. Legtöbben Hermannus Contractust nevével hozták összefüggésbe, de ma már ezt sem tekintik bizonyított ténynek.¹⁹ Hermannus Contractust mint az *Alma Redemptoris* feltételezett szerzőjét társították a *Salve Regina*val. Petrus Venerabilis és Clairvaux-i Szent Bernát mint koruk jelentős mariológusai azért kerülhettek szóba, mert munkáikban nem egyszer utaltak Mária közvetítő szerepére. Szent Bernát mellett szólhatott a ciszterci rend legendája is, mely szerint Bernát az angyaloktól hallotta volna az antifónát. A tétel első előfordulása azonban a XI. századra esik, a XII. században munkálkodó Bernát tehát valóban ismerhette. A legmegbízhatóbb forrás az antifóna történetét illetően Alberic de Trois Fontaines († 1251) tollából származik; ő 1227-ben Adhemar de Pui püspöknek tulajdonította. Beszámolója szerint Bernát Dijonban, a Szent Szűz oltára körül hallotta énekelni Pui antifónáját, a *Salve Regina*t, s erre mint már ismert dalmra emlékezett vissza.²⁰

¹⁷ D-KA Aug. LV, f. 42. Hiv. Huglo (1980) 480. Ld. még ehhez egy XII. századi, klosterneuburgi forrásról: Cantus (1998) X!

¹⁸ F-Pn lat. 944. Lásd ehhez Hiley (1993) 107!

¹⁹ Erre a megállapításra jut Huglo, a fent említett szócikkben és Hiley (Hiley [1993] 108), míg Nowaczki csak Hermannus szerzőségét vonja kétségbe (Nowaczki [1995] 659). Rajeczky (Rajeczky [1981] 137) a darab szerzőjeként Hermannus Contractust (1054) jelöli meg. Peter Wagner (Wagner I, 157) szerint a *Salve Regina* szerzője Ademar de Puy püspök († 1098). Ezt a véleményt képviseli S. Ingram (The New Grove [1980] I. 435).

²⁰ „Anno 1130. Cum beatus Bernardus quadam die venisset apud Divionem et hospitatus fuisset de nocte in abbatis sancti Benigni quam semper dilexit, eo quod mater eius ibi sepulta est, audivit ante orologium circa altare ab angelis antiphonam *Salve Regina* etc. dulci modulatione decantari. Primo credidit fuisse conventum et dixit abbati sequenti die: Optime decantastis hac nocte antiphonam de Podio circa altare beatae Virginis. Dicebatur autem antiphona de Podio, eo quod Naymerus Podiensis episcopus eam fecerit, et inventum est, quod illa hora, quando antiphona audita est, adhuc conventus dormiebat; et extunc cum frequenter ad memoriam antiphonam illam reduceret, audivit eam etiam, ut vulgatum est, circa altare beate Virginis in Claravalle decantari.”

(„Mikor Bernát azon a napon Dijonba jött egy éjszakára, a Szent Benignus-apátság vendége volt, melyet mindig is kedvelt, mivel anyja itt volt eltemetve; hallotta az oratórium előtt, hogy az angyalok az oltár körül a *Salve Regina*t éneklék édes énekkel. Először azt hitte, hogy a konvent az, és azt mondta az apátnak a következő napon: Nagyon helyesen énekeltek az éjjel Pui antifónáját a Boldogságos Szűz oltára körül. Pui-től valónak mondták az antifónát, mivel Naymerus Podiensis püspök [Adhemar, Pui püspöke] szerzette; abban az órában, amikor az antifónát hallotta, a konvent már aludt; és ettől kezdve, amikor csak eszébe jutott az antifóna, mindig úgy is hallotta, mint az köztudomású, ahogy azt Clairvaux-ban a Boldogságos Szűz oltára körül énekeltek.”) „Chronica Albrici Monachi Trium Fontium”, MGH XXIII (1874) 828.

Aztán a legenda egy közismertebb, későbbi változata már Bernát nevéhez kötötte az antifóna elterjedését. Eszerint Bernát az angyaloktól hallotta, megtartotta emlékezetében, majd elküldte Jenő pápának,²¹ hogy általa a tétel a templomokban méltó megbecsülést nyerhessen.

A *Salve Regina* antifóna szinte összefoglalása annak a XI–XII. századi felfogásnak, amely Máriát „közvetítőként” állítja előtérbe. A ma ismertebb szövegváltozat és dúr dallama a XVI. században keletkezett.

A négy Mária-antifóna a szerzetesrendek és a katedrálisok liturgiájában

A Mária-antifónák önálló szertartás keretében történő vagy más liturgikus alkalomhoz csatolt előadása a XII. századra vezethető vissza,²² jóllehet első előfordulásával ebben az értelemben már a XI. század végén találkozunk.

A laudes és a vesperás végén, ha egy napra két ünnep esett, szokás volt a kisebb rangú ünnepről megemlékezni. A *commemoratiók* eredeti formájukban teljes zsolozsmák voltak, melyek azonban a napi főzsolozsma függelékévé rövidültek. A megemlékezés e formában a rendes zárókönyörgést követő zoltár nélküli antifónából —általában az adott ünnep Magnificat-, illetve Benedictus-antifónájából— továbbá egy verzikulusból és kollektából állt.²³ Ugyanezen a helyen volt szokás a hasonló szerkezetű *suffragiumot* is elénekelni,²⁴ mely rendszeresen a Szent Szűz vagy a szentek (jelesen a közösség patrónusai) közbenjárását kérte, vagy különleges szándékokért esedezett. 1000 körül már szinte minden liturgikus közösség énekelt Máriáról *suffragiumot*.²⁵

Ebben a korszakban találkozunk legkorábban Mária-antifónáknak önálló szertartás keretében történő előadásával is. 1093-ban a petershauseni kolostor beszámolójának tanúsága szerint a szerzetesek a vesperás és a matutínium után a Mária-kápolnában gyűltek össze a Szűz tiszteletére elimádkozni a *Salve Regínát*.²⁶

A Mária-tisztelet, s ennek kapcsán a Mária-antifónák alkalmazása, a XIII. században új lendületet vett. Ebben az időszakban kezd elterjedni a Mária-antifónák *kompletórium után* történő éneklése verzussal és kollektával.²⁷ Ezek említésével első sorban domonkos²⁸ és ferences forrásokban találkozunk.

²¹ Vsz. III. Jenő pápa (1145–1153).

²² Hiley (1993) 104.

²³ Battifol (1911) II. 22–39. és (1911) III. 82–83; Harrison (1963) 76; Dobszay (1993) 303; Hiley (1993) 29.

²⁴ Dobszay (1993) 303. és Hiley (1993) 29.

²⁵ Dobszay (1993) 303.

²⁶ „Causus monasterii Petrishunensis” Liber III. MGH XX. 580.

²⁷ Hiley (1993) 30.

²⁸ „Huius praedicti F. Bernardi tam fera vexatio fuit occasio, qua permoti antiphonam *Salve Regina* post completorio decantandum instituimus apud Bononiam, qua de dono eadem per postmodum Lombardiae coepit frequentari provinciam, et sic postmodum per universum Ordi-

A metzi ferencesek főkáptalanja 1249-ben írja elő első ízben a fent említett négy antifónát a *kompletórium*hoz.²⁹ A pápai kúria a XIII. századtól szintén a ferences rend gyakorlatához igazodott, s ennek megfelelően énekelte a négy antifónát a *kompletórium* után.³⁰ V. Kelemen kuriális breviáriuma (1350) szintén a ferences szokást tükrözte a négy antifóna átvételével. De ebben az időszakban még sem az antifónák elhangzásának időpontjában, sem a tételek kiválasztásában és váltakozásában nincs egység. A *kompletórium* után énekelt antifónák között, a négy tételen kívül számos más Mária-antifóna szerepelhetett, a legnépszerűbb azonban kétségkívül a *Salve Regina* volt.

Mária-antifónák elhangozhattak *processziók* keretében is. Ilyen példákkal találkozunk a szerzetesrendek liturgiájában és a katedrális-rítusban is. Cluny-ben 1218-as adat van arra, hogy a *Salve Regina* processziós énekként hangzik el. Egykorú dominikánus és premontrei források szintén arról tanúskodnak, hogy a *Salve Regina* kedvelt processziós antifóna.³¹

Az angliai világi katedrálisok —Salisbury és Exeter— liturgiájának egyik jellegzetessége a nagy pompával megtartott *processziók* voltak.³² A mise és vesperás előtt tartott *processziókon* gyakran énekeltek Mária-antifónát. Ez lehetett a zsolozsmából vett zsolnárt keretező antifóna, de lehetett zsolnártól független processzió-antifóna is, s ezek között bukkan fel az *Ave Regina caelorum, ave Domina* és az *Alma Redemptoris Mater* is.³³

Antwerpen messze földön híres volt nagy körmeneteiről (*ommegangen*), melyek alatt Mária-antifónák is elhangozhattak. Hírük az évenként ismétlődő két vásár révén került el a kereskedésben résztvevő országokba. Mindkét esemény belesett abba az időszakba, amely a pünkösd előtti 2. vasárnaptól Nagyboldogasszony utáni második vasárnapig tartott. Ebbe a periódusba esett például Nagyboldogasszony oktávája is, amely bőven adott alkalmat körmenetek tartására. Egy ilyen alkalmat ír le, meglehetősen részletesen, egy 1398-as rendelet. Tanúsága szerint a Miasszonyunk-templomban a Mária-szobrot Nagyboldogasszony előtti szombatn körmenetben vitték a kórusra. Az oktáva végén —szintén körmenetben— visszavitték a Miasszonyunk konfraternitás kápolnájába, ezt megelőzően pedig a *Salve Regina* hangzott el.

nem haec pia et salutaris invaluit consuetudo." („Bernát testvér ezen parancsának oly nagy elszántsága volt az ok, mely által vezérelve bevezettük a *Salve Regina* antifóna éneklését a kompletórium után Bolognában. Ugyanebből a rendből később kezdik említeni egész Lombardia provinciában és ily módon később az egész rend felvette ezt a kegyes és üdvösséges szokást.") Jordanus „Vita S. Dominici Confessoris”, *ActaSanct* 554.

²⁹ Jóllehet nem ugyanazon formában, mint az 1568-as Római breviárium. Lásd ehhez Huglo (1980) 480!

³⁰ Hiley (1993) 104.

³¹ Harrison (1963) 82.

³² Részletes tárgyalását lásd Harrison (1963) 88–103!

³³ *Use of Sarum*, I. 179.; *Ordinale Exon*, I. 177; hivatkozás: Harrison (1963) 90.

A XIII. század laikus pietása —mely egyebek között a nagy szerzetesrendek reformágaitól kapott ösztönzést— hozzájárult különféle lelkiségi társaságok, ún. konfraternitások létrejöttéhez is. A legtöbb konfraternitás Mária tiszteletére alakult, s gyakran a szombati Mária-mise és az ún. *Salve-szertartás* végzését tűzte ki céljául.³⁴ Ez a „*Salve*” egy a Mária tiszteletére tartott paraliturgikus szertartás, melynek kiemelkedő része volt egy-egy Mária-antifóna közös eléneklése Mária-kép, vagy még inkább a konfraternitás által fenntartott Mária-oltár előtt. Az ájtatosság szerzetesi eredetű —első megjelenésével már a XI. században találkozunk—, de csak a XIII. századtól kerül a laikus érdeklődés középpontjába. A szertartás keretében többféle, Máriáról szóló tétel elhangozhatott, de a legnépszerűbb itt is a *Salve Regina* volt. Az ájtatosság francia nevét —„*Salut*”— éppen az antifóna kezdősorából lehet levezetni.³⁵

A liturgikus alkalmakat támogathatták magánszemélyek is, akik szentek vagy a Szűz közbenjárását szerették volna kieszközölni azáltal, hogy anyagi juttatással támogatták egy-egy ún. votív mise vagy más különleges szertartás elvégzését a megrendelő által előírt helyen és időpontban. Az alapítványok kedvezményezettje lehetett egy szerzetesi közösség, katedrális kórusa vagy konfraternitás is.

A Mária-tiszteletnek a XIV–XV. század történeti eseményei további lendületet és irányokat adtak. Egyre több feljegyzés tanúskodik azonban a Mária-antifónák, kiemelkedően ismét a *Salve Regina* polifón előadására.

Továbbra is fontos szerepet kaptak a Mária-kultusz ápolásában a szerzetesrendek. Beissel,³⁶ aki teljes fejezetet szentel annak a szerepnek, amelyet a szerzetesrendek a *Salve-szertartás* fejlődésében betöltöttek, első sorban a ferencesek és domonkosok jelentőségét emeli ki.³⁷

A *Salve* éneklését a búcsúk adományozása segítette. Berthold, Mainz érseke 1478-ban negyven napi búcsúban részesített mindenkit, aki résztvett a *Salve-szertartáson*.³⁸ De továbbra is kiemelkedő jelentőségűek voltak a magánalapítványok, nem egy esetben uralkodói adományozók jóvoltából. A gyakorivá váló *Salve-szertartás* viszont a polifón előadásnak, s polifón feldolgozások létrejöttének kedvezett. Számos alapítvány fűződik pl. Jó Fülöp nevéhez. 1402-ben Charolois grófjaként ő vezette be esténként a *Salve-szertartást* Dijonban.³⁹ Burgundia hercegeként 1433-ban a Dôle melletti Mont-Roland Miasszonyunk-templomában támogatta a Mária-mise és -zsolozsma, valamint a *Salve Regina* éneklését a vesperás után. Említik a *Salve Regina* előadását I. Miksa (1493–1519) udvarában

³⁴ Ebben a tekintetben nagy hasonlóság mutatkozik a franko-flamand, német és angol nyelvterület között. Ld. Beissel (1909) 546!

³⁵ Ingram (1973) 6.

³⁶ Beissel (1910) 494–498.

³⁷ Bővebben: Ingram (1973) 33–34. és Beissel (1909) 496-tól.

³⁸ Beissel (1910) 500.

³⁹ Valois (1912) 75.

is. Kamarai titkára egy bizonyos Gabielen Voigts a mise és a *Salve Regina* polifón éneklését támogatta a koblenzi Frauenkirchében.⁴⁰

Az egyházi támogatottság és a humanizmus emberközpontú ideológiai áramlatainak hatására a XIV–XV. században megnőtt a laikus-ájtatosságok iránti érdeklődés. A konfraternitások XIII. században elindult mozgalma, ebben az időszakban élte virágkorát. A XIV. századból kapunk hírt az anvers-i *Salve*-konfraternitásról, amely minden este elénekelte az antifónát.⁴¹ Francia területéről számos más társulásról tudunk a XV. században, amelynek elsődleges célja egyetlen antifóna, nevezetesen a *Salve Regina* előadásának biztosítása volt.⁴²

A XIV. századtól kezdődően sűrűsödnek az utalások a laikusok által támogatott szertartásokon elhangzó Mária-antifónák polifón előadásra. Az adományozók nemegyszer megkívánják, hogy az antifóna polifón letétben hangozzék el. A konfraternitások tevékenysége ezáltal nagy mértékben ösztönözte a polifónia fejlődését. Nem egy németalföldi szerző, akinek a nevéhez Mária-antifóna-, s különösen *Salve*-feldolgozás fűződik, egy-egy Mária-konfraternitás tagja volt. Jó Fülöp capellájának tagjairól például tudjuk, hogy énekeltek a Miasszonyunk konfraternitás szertartásain,⁴³ s nem egy közülük maga is tagja volt a laikus közösségnek. Pierre de La Rue neve 1492-től, Noel Bauldeweyné 1512-től kezdődően tűnik fel az antwerpeni Miasszonyunk Testvériség számadáskönyvében,⁴⁴ Dufay pedig a cambrai-i Saint Géry *Salve*-capellájában működött.⁴⁵

A polifónia fejlődésében fontos szerepet kapott az antwerpeni Onze-Lieve-Wrouw (Miasszonyunk)-templomban működő konfraternitás. A közösség esti *lof*-avagy *Salve*-szertartásokat rendezett, melyet 1479. február 12-től végeztek rendszeresen. Egy beszámoló szerint 1479-ben pénteki napon énekeltek először a Miasszonyunk *lof*-ját az említett templom új Mária-kápolnájában, s a szertartás az órák és a kisharangok csengetésével kezdődött.⁴⁶ Az eseményt leíró okirat tanúsága szerint a szertartáson minden este részt vett a karvezetőn kívül az összes kóristafiú és négy felnőtt énekes. A *celebráns* feladata a kollektá éneklése, a *De profundis* olvasása és szenteltvízhintés volt. Az *organista* az énekekkel váltakozó verzusokat játszott.⁴⁷

Mint mondtuk, a Mária-antifónák váltakoztatása és a rendelkezésre álló tételek „palettája” a XV. században még nagy változatosságot mutatott,⁴⁸ a *Salve Regina* és a *Regina caeli* azonban sehol sem hiányzott a készletből. Az antifónák

⁴⁰ Zur Nedden (1932–33) 30.

⁴¹ Leclercq (1950) 722.

⁴² Ilyen volt pl. az 'Olajfák hegye' és a kölni 'Prédikáló Testvérek Testvérisége'. Bővebben ld. Valois (1912) 65. és 69!

⁴³ Doorslaer (1934) 156.

⁴⁴ Rubsamen (1960) 229., valamint Schmidt-Görg (1949–1951) 1419.

⁴⁵ Bessler (1949–1951) 889.

⁴⁶ Bertrijn (1879) 44; idézi Forney (1987) 9–10.

⁴⁷ Forney (1987) 10.

⁴⁸ Huglo (1980) 480.

ismétlődését még nem liturgikus időszakhoz, hanem a hét napjaihoz kötötték. Kivételt ezalól csak a *Regina caeli* jelentett, melyet —a mai gyakorlattal megegyezően— a húsvéti időben énekeltek. A Huglo által felvázolt rendszer⁴⁹ mindegyikében szerepel a később hivatalossá vált négy tételből három, de számos olyan darab is helyet kapott, melyek a XVI. századi liturgikus rendelkezések hatására kiestek a gyakorlatból.

A XVI. századi források a Mária-szertartások változatlan meglétére és népszerűségére utalnak. Az Egyház változatlanul támogatta a *Salve Regina* önálló szertartás keretében történő éneklését. X. Leó pápa (1475–1521) egy 1513-as dekrétumában maga írja elő a tours-i Saint Saturnin-templom papjainak és minden klerikusának a *Salve* éneklését.⁵⁰

Közvetve a *Salve* népszerűségét mutatja Luther azon panasza is, hogy „az emberek hajlamosak a Szűz tiszteletét a Krisztusé felé helyezni”.⁵¹ Kifogásolja a nem biblikus eredetű *Salve Regina* eltérő szövegváltozatait is.⁵²

A Tridenti Zsinat (1545–1563) és az azt megelőző reformmozgalom a hivatalos liturgia, a mise és a zsolozsma reformját tűzte ki céljául. A paraliturgikus szertartásokkal, így a *Salve-szertartásokkal* a hivatalos egyházi források nem foglalkoznak. Nem hivatalos ájtatosságokról a XVI. sőt, a XVII. századból is maradtak fenn említések. Sansovino⁵³ 1546-ból egy firenzei kereskedőcéh által támogatott Mária-szertartásról ír, melyeken polifón laudák vagy balladák és Mária-antifónák hangzottak el. Az anvers-i *Salve Regina* Konfraternitás, melynek kezdetei a XIV. századra nyúltak vissza,⁵⁴ Guicciardini beszámolója szerint⁵⁵ 1567-ben még mindig működött. A laikus ájtatossági formák, meglétéről és nagy népszerűségéről kapunk hírt Georg Colvenertől, aki szerint 1638-ban több hívő látogatta a liturgián-kívüli *Salve-szertartást*, mint a vesperást.⁵⁶

Az a gyakorlat, mely szerint a négy antifónát naponta, liturgikus időszaknak megfelelő elosztásban kell énekelni, V. Pius reformbreviáriumának (1568) idejéből származik.⁵⁷ Ez —a korábbi praxistól eltérően— minden zsolozsmahóra után előírta a Mária-antifóna éneklését. Megjegyzendő azonban, hogy

⁴⁹ Lásd uo!

⁵⁰ „Singulis diebus per presbyterium et clericos eiusdem ecclesiae salutatio angelica, videlicet *Salve Regina* aut alia antiphona, cum magna devotione decantetur” („Egyes napokon ezen templom presbiterei és klerikusai nagy odaadással énekeljék az angyali üdvözletet (sic!), azaz a *Salve Reginát* vagy más antifónát!”) Vö. Leclercq (1950) 728!

⁵¹ *Luthers Werke* (1905) 321.

⁵² A szövegváltozatokról ld. Maier 24–25! Luther állásfoglalását és írásait a *Salve Regina* antifóna népszerűségéről és szövegi eltéréseiről részletezi Dibelius (1964) 249–251.

⁵³ Sansovino: *Annotazioni al Novelliero del Boccaccio*. Velence 1546. Idézi Lowinsky (1954) 514.

⁵⁴ Leclercq (1950) 722.

⁵⁵ L. Guicciardini: *Beschryvinge van alle de Neder-landen, anderssins ghenoeemt Neder-Duytslandt*, [hollandra fordította: Cornelius Kilianus, Petrus Montanus hozzáadott szövegével] Amsterdam 1612. Hivatkozik rá Valois (1912) 20.

⁵⁶ Jean Jacques Bourassé: „Summa aurea de laudibus beatissimae Virginis Mariae” Vol. 3. (ed. J. P. Migne, Paris 1866) 631. Hivatkozik Ingram (1973) 37.

⁵⁷ A breviáriumról ld. Dobszay (1995) 25!

a reformbreviáriumot nem mindenütt vezették be egyöntetűen, csak ott, ahol a kuriális szokásokhoz igazodtak. A zsinati határozatok végrehajtása területenként eltérhetett. Korábban a tárgyalt négy antifónán kívül számos más Mária-antifóna is elhangozhatott a kompletórium után. Később azonban Trident hatása egyre inkább érvényesül, s a tételek kiválasztása Európa-szerte egységes.

A négy antifóna *tonus simplex* (LU 277–279) a XVII. századból, illetve még későbből származik. A Franciaországban a XVII. században bevezetett ún. *Plainchant musical* —melynek központjai többek között az *oratoriánusok, karmeliták, vizitációs nővérek* párizsi kolostorai és rendházai voltak—, éppen ekkor terjedt el. Az irányzat, melynek termékei leginkább a gregorián és a menzúrált zene keverékeként jellemezhetőek, előnyben részesítette a dúr-moll tonalitást, s a dallamokat ennek megfelelően módosító jelekkel, s gyakran ütemekre osztható ritmusértékekkel látta el. Ebből az időszakból származik Henry Dumont öt „korális” miséje, melyeket 1687-ben a párizsi udvar számára írt. A *Regina caeli* és a *Salve Regina* egyszerűbb dallama valószínűleg szintén az ő szerzeménye, jöllehet a XVII. századi „gregorianoid” dallamokat ma gregorianizált formában éneklük.⁵⁸

Érdekesen alakul a Mária-antifónák további története. A *Salve Regina* népszerűségének egyik tanújele XIII. Leó pápa rendelkezése, aki 1884-ben minden köznapi mise után imádságként írta elő az antifónát.⁵⁹ A négy Mária-antifónát a Congregatio Rituum 1955. március 23-i dekrétuma alapján csak a kompletórium után kell énekelni. A közelmúltig az *Alma Redemptoris Mater* antifóna advent 1. vasárnapjának kompletóriumától Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepéig, az *Ave Regina caelorum* Gyertyaszentelő kompletóriumától nagyszerdáig, a *Salve Regina* Szentháromság vasárnapjának kompletóriumától advent első vasárnapját megelőző szombatig, a *Regina caeli* húsvét vasárnaptól a pünkösd utáni első péntekig hangzott el zsolozsma befejezéseként.

A gyakorlat azonban ma is színesebb. Nemcsak a kompletóriumot zárjuk Szűz Mária valamelyik antifónájával, hanem gregorián vagy népének⁶⁰ formában gyakran énekeljük az októberi és májusi misék végén is.

⁵⁸ Az eredeti letét (*Messe royale de H. Dumont avec les plainchants musicaux*. Paris 1904. 18) negyed és félkottákat használ. Vö. Wagner I. 157!

⁵⁹ *The Oxford Dictionary of the Christian Church*. (ed. F. L. Cross) London 1957. 121.

⁶⁰ Ld. ÉE 221–227. szám!

Rövidítésjegyzék

- ActaSanct — *Acta sanctorum quotquot toto orbe coluntur, vel a catholicis scriptoribus celebrantur quae ex latinis et graecis, aliarumque gentium antiquiis monumentis collegit Victor Palmé.* Paris 1863.
- AH — *Analecta hymnica medii aevi.* (Ed.: Dreves, G. M. — Blume, C. — Bannister, H. M.) 1–55. kötet. Leipzig 1886–1922.
- Barsi (1995) — Barsi Balázs: *A liturgikus év.* Budapest 1995. [Egyházzenei Füzetek. I/4]
- Batiffol (1911) — Batiffol, Pierre: *Histoire du bréviaire roman.* Paris 1911.
- Beissel (1909) — Beissel, Stephan: *Geschichte der Marienverehrung des Mittelalters.* Freiburg 1909.
- Beissel (1910) — Beissel, Stephan: *Geschichte der Verehrung Mariä im 16. und 17. Jahrhundert.* Freiburg 1910.
- Besseler (1949–1951) — Besseler, Heinrich: „Guillaume Dufay”, in *MGG* III. 1954. 889–912.
- Blume (1925) — Blume, Friedrich: „Reichenau und die Marianischen Antiphonen”, in *Die Kultur der Abtei Reichenau.* München 1925.
- Cantus (1998) — *Four Klosterneuburg Antiphoners.* (Ed.: Lacoste, D. S.) Ottava 1998.
- Caroll (1967) — Caroll, E. B.: „Mariology”, in *New Catholic Encyclopedia.* vol. 9. New York 1967.
- Dobszay (1993) — Dobszay László: *A gregorián ének kézikönyve.* Budapest 1993.
- Dobszay (1995) — Dobszay László: *A zsolozsma.* Budapest 1995. [Egyházzenei Füzetek. I/3]
- Doorslaer (1934) — van Doorslaer, Guillaume: „La Chapelle musicale de Philippe le Beau”, *Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art* 4 (1934) 21–58., 139–166.
- Forney (1987) — Forney, Christine K.: *Music, Ritual and Patronage at the Church of Our Lady, Antwerpen.* London 1987. [Early Music History VII]
- Harrison (1963) — Harrison, Frank Llewelyn: *Music in Medieval Britain.* London 1963.
- Hiley (1993) — Hiley, David: *Western plainchant.* Oxford 1993.
- Huglo (1980) — Huglo, Michel: „Antiphon §5: Marian Antiphons”, in *NG* I. 1980. 479–481.
- Ingram (1973) — Ingram, Sonia Stafford: *The Polyphonic Salve Regina, 1425–1550.* North Carolina 1973.
- Leclercq (1950) — Leclercq, Henry: „Salve Regina”, in *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie.* vol. 15. Paris 1950. 721–723.
- Luthers Werke (1905) — Luther, Martin: *D. Martin Luther's Werke* (Kritische Gesamtausgabe) vol. 10. Weimar 1905.
- Maier — Maier, Johannes: *Studien zur Geschichte der Marienantiphon Salve Regina.* Regensburg 1939.

- MGG — *Musik in Geschichte und Gegenwart: Allgemeine Enzyklopädie der Musik*. Kassel 1946–1986.
- MGH — *Monumenta Germaniae historica inde anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum scriptorum rerum Merovingicarum*. Hannover 1885–1919.
- NG — *The New Grove Dictionary of Music*. London 1980.
- Nowaczki (1995) — Nowaczki, Edward: „Marianische Antiphonen“, in MGG I. 1995. 658–659.
- PL — *Patrologiae cursus completus, series latina*. Paris 1844–64.
- Rajeczky (1981) — Rajeczky Benjamin: *Mi a gregorián?* Budapest 1981.
- Rubsamen, (1960) — Rubsamen, Walter: „Pierre de la Rue“, in MGG VIII. 1960. 225–239
- Schmidt-Görg (1949–1951) — Schmidt-Görg, Joseph: „Noel Bauldeweyn“, in MGG I. 1949–1951. 1419–1420.
- Valois (1912) — Valois, Jean: „Les Amateurs présmés du Salve regina“, *La Tribune Saint Gervais* 17 (1912) 225–226.
- Wagner — Wagner, Peter: *Ursprung und erste Entwicklung der liturgischen Gesangsformen*. Fribourg 1911.
- Zur Nedden (1932–33) — Zur Nedden, Otto: „Zur Geschichte der Musik am Hofe Kaiser Maximilians I“, *ZfMw* 15 (1932–33) 24–32.